

DE GROEI VAN DE OVERLEGECONOMIE IN NEDERLAND EN BELGIË

Een overzicht van ontwikkelingen in het onderzoek¹

The Growth of the Consultation Economy in the Netherlands and Belgium: a Survey of the Evolution of Research

This article presents a comparative survey of the literature on the ‘consultation economy’ (the national consultation arrangements between government, employers and employees) in the Netherlands and Belgium. Social scientists were the first to research this topic which resulted in an extensive body of literature. We distinguish between three research traditions (focusing on outcome, process, and the relationship between consultation and economic performance). All three are synchronic approaches that attempt to explain the specific situation. We argue that historians add a more diachronic perspective, which makes it possible to explain why the Netherlands and Belgium have developed different consultative institutions. Until recently, historians have only researched the consultation economy indirectly (e.g. by investigating economic policy or pillarisation). In the conclusion of this article we briefly describe our research project which precisely focuses on the development of the Belgian and Dutch consultation economies, making use of various concepts and theories from the literature.

Overleg, advisering en afspraken: daarin ligt volgens de definitie van de Sociaal-Economische Raad (SER) de kern van een overlegeconomie. De SER is het tripartiete institutionele arrangement waarin organisaties van werkgevers en werknemers én de overheid gezamenlijk richting geven aan het sociaal-economische beleid in Nederland.² De trits overleg-advisering-afspraken impliceert samenwerking en streven naar overeenkomst en consensus. Daarom is het merkwaardig dat er over de benaming van dit institutionele kader zo’n

1. Het onderzoek voor dit artikel is verricht in het kader van het VNC-project ‘De groei van de overlegeconomie. Vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van nationale overlegorganen en overheid in Nederland en Vlaanderen-België tussen c. 1920 en 1970’.

Omdat dit een historiografisch artikel is, is een alfabetische literatuurlijst toegevoegd. Om die reden zijn in de noten alleen verkorte titelverwijzingen opgenomen.

2. SER, *Convergentie en overlegeconomie*, 146.

Babylonische spraakverwarring heerst. De afgelopen decennia gebruikten zowel wetenschapsbeoefenaars als de betrokken partijen zelf uiteenlopende, vaak multi-interpretabele termen om dit sociaal-economische stelsel te omschrijven.

De meest recente term in Nederland, het ‘poldermodel’, raakte rond 1997 in zwang en werd gezien als teken van genezing van de *Dutch Disease* van de jaren tachtig.³ Als antwoord op het succes van het poldermodel hebben een aantal Vlaamse politici aan het einde van de jaren negentig het Vlaamse overleg willen promoten als het ‘belfortmodel’.⁴ Om de parallellen met de typisch Nederlandse polders te beklemtonen, alludeerden zij met die benaming op een uniek verschijnsel van het ‘Vlaamse’ stedelijke landschap. Maar echt ingang gevonden heeft de term niet.⁵

Aanvankelijk werd in Nederland en België helemaal geen speciaal etiket geplakt op het overleg. Windmuller sprak in 1969 in zijn klassieke, oorspronkelijk Engelstalige, werk simpelweg over het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen.⁶ De auteurs van de Belgische pendant van dit werk, Hans Slomp en Tjeu van Mierlo, hebben hun boek in 1983 kortweg *Arbeidsverhoudingen in België* genoemd.⁷ Ook Albeda gaf zijn handboek de titel *Arbeidsverhoudingen in Nederland* mee.⁸ Maar hij gaf tevens aan dat deze arbeidsverhoudingen plaatsvonden in een ‘overlegeconomie’, een bestel tussen markteconomie en geleide economie.⁹

In België spraken vakbonden en werkgeversorganisaties meestal eenvoudigweg over ‘overleg’ of ‘onderhandelingen’ die, al naar gelang de situatie, werden gestoffeerd met bijvoeglijke naamwoorden als ‘sociaal’, ‘paritair’ of ‘interprofessioneel’. Vanaf 1960 tot ongeveer het begin van de jaren zeventig

3. De term ‘poldermodel’ zou het eerst gebruikt zijn in 1995 bij het 50-jarig jubileum van de Stichting van de Arbeid (Bruggeman en Camijn, *Ondernemers verbonden*, 9). In 1997 kreeg het poldermodel internationale bekendheid toen minister-president Wim Kok in zijn functie als voorzitter van de Europese Unie bij de top van de G8 in Denver publiekelijk complimenten ontving van gastheer Bill Clinton over het Nederlandse sociaal-economische succes.

4. Uit de staatshervorming van 1980 zijn in België drie geregionaliseerde overlegorganen ontstaan: het tripartiete ‘Vlaams Economisch-sociaal overlegcomité’ (1980) en de paritair samengestelde ‘sociaal-economische raad van Wallonië’ (1983) en ‘sociaal-economische raad Vlaanderen’ (1985).

5. Zie bv. C. Vandebroecke, ‘Belfortmodel geen reden tot zelfgenoegzaamheid’, in: *De Standaard*, 12.02.1999.

6. Windmuller, *Labor relations in the Netherlands*. Windmuller gebruikte overigens ook de term *industrial relations*. Zijn boek werd later vertaald en bijna jaarlijks bewerkt, zie Windmuller, De Galan en Van Zweeden.

7. Slomp en Van Mierlo, *Arbeidsverhoudingen in België*.

8. Albeda, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, ook meerdere malen bewerkt door de auteurs Dercksen en Tros.

9. *Ibidem*, 16.

betitelden zij elkaar als ‘sociale partners’. Daarmee gaven de werkgevers- en werknemersorganisaties aan dat zij elkaar als gelijkwaardig beschouwden en gezamenlijk borg stonden voor de goede gang van zaken in het bedrijfsleven.¹⁰ Het is niet zo vreemd dat de benaming juist in het begin van de jaren zestig in België ingang vond. Het sociale overleg vierde toen, dankzij de economische welvaart, hoogtij. Even betekenisvol was dat, toen het overleg in België verwelkte in het begin van de jaren zeventig, vakbonden en werkgeversorganisaties ‘sociale *gesprekspartners*’ werden. In dezelfde periode begon men in Nederland juist de term ‘sociale partners’ te gebruiken om tegenstellingen te verhullen. Het was immers de tijd waarin het ‘harmoniemodel’ van de jaren vijftig baan moest ruimen voor het ‘conflictmodel’.

De term ‘overlegeconomie’ is rond 1960 via België in het Nederlandse taalgebied terechtgekomen en had oorspronkelijk een andere inhoud dan tegenwoordig. Belgische academici, de Belgische overheid, de vakbonden en de werkgeversorganisaties hadden hun mosterd gehaald in Frankrijk, waar de term ‘*économie concertée*’ sedert 1946 werd gebruikt om het besluitvormingssysteem aan te duiden waarbij de overheid in samenspraak met de sociaal-economische partijen de economische planning uitwerkte en toepaste.¹¹ In die betekenis werd de term overlegeconomie in België aanvankelijk gebruikt.

Zo ging het werk van Jan Geluck (1968), dat de Belgische overlegeconomie toelichtte aan de hand van het Franse model, haast uitsluitend over planning.¹² De kloof tussen het ideaal en de praktijk van planmatig beleid was in de jaren zestig echter zeer groot. Wellicht werd daarom het belang van planning in de betekenis van de term ‘overlegeconomie’ verdrongen door de nadruk op het onderhandelen en overleggen.

Zowel in België als Nederland werd de term later uitgebreid in tijd en inhoud, om een wezenlijk kenmerk aan te duiden van de maatschappelijke verhoudingen en van de besluitvorming op sociaal-economisch gebied. In 1983 noemde Herman van der Wee in *De gebroken welvaartscirkel* centraal overleg een speciale variant van de gemengde economie (de andere varianten zijn neo-liberaal en neo-collectivistisch). In de kleinere landen in Europa, zoals Zweden, Nederland, Oostenrijk en België, was het centraal overleg tussen vertegenwoordigers van de sociale partners zijns inziens zo belangrijk dat het ‘promoveer(de) tot de belangrijkste grondslag van de economische ordening van het land.’¹³

10. De term ‘Sozialpartner’ werd het eerst in Oostenrijk gebruikt in 1947 en verspreidde zich in de jaren vijftig en zestig over het Europese vasteland, zie Hyman, *Understanding European Trade Unionism*, 47-52.

11. Bloch-Lainé, *A la recherche d'une économie concertée*.

12. Geluck, *Overlegeconomie*.

13. Van der Wee, *De gebroken welvaartscirkel*, 227.

Toch heeft de ontwikkeling van de overlegeconomie tot op heden weinig Belgische en Nederlandse historici weten te boeien. Vooral de adviesorganen, de basiscomponenten van de overlegeconomie, zijn maar zelden onderzocht. Vanuit deze vaststelling startte in januari 2001 een door het Vlaams-Nederlands Comité (vnc) gefinancierd project, dat aan de hand van een grondige studie van de adviesorganen de groei van de overlegeconomie in België en Nederland systematisch wil vergelijken.¹⁴

Dit artikel geeft een overzicht van de stand van het onderzoek naar de ontwikkeling van de Nederlandse en Belgische overlegeconomie, lokaliseert de lacunes in de bestaande kennis en beschrijft in het kort de nieuwe richting die in het vnc-project wordt ingeslagen. Het meeste onderzoek over de overlegeconomie in Nederland en België werd tot nu toe niet verricht door historici, maar door sociologen, politicologen en economen, zij het vaak onder algemene noemers als ‘verzorgingsstaat’, ‘(neo-)corporatisme’ of ‘institutionele systemen’. Het is daarom niet meer dan passend dat ons artikel in de volgende paragraaf begint met een bespreking van de belangrijkste sociaal-wetenschappelijke literatuur over (aspecten van) de overlegeconomie. In de geschiedschrijving in Nederland en België werd de overlegeconomie aanvankelijk niet als een verschijnsel op zich onderzocht, maar nu en dan wel als een onderdeel of aspect van een ander *issue* behandeld. Studies over thema’s als de verzuiling of de economische politiek na de Tweede Wereldoorlog kunnen indirect ook kennis opleveren over de ontwikkeling van de overlegeconomie. Deze clusters in het historisch onderzoek worden – voor zover relevant voor ons onderwerp – besproken in de derde paragraaf. Vervolgens behandelen we in de vierde paragraaf de historiografie die wél specifiek over de Nederlandse en Belgische overlegeconomie gaat en geven we aan waar de witte plekken in de bestaande kennis zitten. In de laatste paragraaf bespreken we kort het vnc-project. Speciale aandacht in dit project gaat uit naar de verschillen en overeenkomsten tussen de Nederlandse en Belgische overlegeconomieën. Wij gebruiken de term ‘overlegeconomie’ om het bestel aan te duiden waarin overheid en sociale partners door geïnstitutionaliseerd overleg het sociaal-economische beleid en de economische ordening van een land vormgeven. ‘Overlegeconomie’ is naar onze mening een tamelijk neutrale benaming die – in tegenstelling tot bijvoorbeeld het etiket ‘poldermodel’ – haar aantrekkelijkheid niet dankt aan het succes (of kwijtraakt door het falen) van specifieke instituties in een bepaalde fase van de conjunctuur.¹⁵

14. Uitvoerders zijn dr. Doreen Arnoldus (Vrije Universiteit Amsterdam), drs. Coen Helderma (Erasmus Universiteit Rotterdam), drs. Gregory Vercauteren (Katholieke Universiteit Leuven) en drs. Ivan Wijnens (Universiteit van Antwerpen); begeleiders zijn prof.dr. Karel Davids (Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Ferry de Goey (Erasmus Universiteit Rotterdam), prof.dr. Patrick Pasture (Katholieke Universiteit Leuven) en prof.dr. Greta Devos (Universiteit van Antwerpen).

Onderzoeklijnen in de sociale wetenschappen

In de sociale wetenschappen in Nederland en België werd in de afgelopen decennia vanuit verschillende invalshoeken onderzoek gedaan naar het verschijnsel ‘overlegeconomie’. Er kunnen ruwweg drie lijnen worden onderscheiden, die kunnen worden aangeduid met de trefwoorden ‘resultaat’, ‘proces’ en ‘systeem’. In de eerste onderzoekstraditie wordt de overlegeconomie vooral benaderd vanuit de ‘output’ in de vorm van voorzieningen of regelingen, die uit het bestel van overlegprocedures, advisering en afspraken voortkomen. In de tweede traditie ligt de nadruk meer op het ‘proces’ waardoor bepaalde resultaten worden bereikt. In de derde benadering spitst het onderzoek zich toe op de relatie tussen de ontwikkeling van het geïnstitutionaliseerd overleg en de werking van de economie waarin dat overleg functioneert, waarbij het overlegbestel nu eens als *verklarende* variabele dan weer als *te verklaren* variabele wordt beschouwd.

Onderzoek in de eerste lijn concentreerde zich op de organisatie van de verzorgingsstaat en meer in het bijzonder de ontwikkeling van de sociale zekerheid.¹⁶ Literatuur over de verzorgingsstaat is uiteraard voor de studie van de overlegeconomie van belang, omdat sociale zekerheid in Nederland en België vanouds een belangrijk thema is in het tripartiete en bipartiete overleg en omdat de uitvoering ervan vaak is overgedragen aan bipartiete organisaties. Aan het eind van de jaren zeventig brak in beide landen vrij algemeen het besef door dat de grenzen van de verzorgingsstaat waren bereikt. Sociologen waren de eersten die deze notie vertaalden naar wetenschappelijk onderzoek. J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt stelden de kwestie van de beheersbaarheid en de toekomst van de verzorgingsstaat aan de orde in artikelen in *Beleid en maatschappij* en redigeerden in 1978 de bundel *De stagnerende verzorgingsstaat*.¹⁷ Voor België bestudeerden J. Billiet en L. Huyse in 1984 de crisis van de verzorgingsstaat vanuit het gezichtspunt van de problematische verhouding tussen verzorgingsstaat en verzuiling.¹⁸

Dat brengt ons op de tweede lijn, die zich in de sociale wetenschappen sinds de jaren tachtig veel verder heeft ontwikkeld dan de eerste, namelijk de traditie van onderzoek over *besluitvormingsprocessen*. Aanvankelijk werd dit onderzoek in Nederland en België grotendeels verricht binnen het overkoepe-

15. Voor internationale vergelijkingen voldoen de vertalingen *consultation economy* en *consensus economy* beter dan de termen *bargaining democracy*, *bargaining society*, en *negotiations democracy* die P.E. Visser in zijn proefschrift *Overlegeconomie* noemt, omdat de eerste directeur refereren aan beslissingen op sociaal-economisch terrein, vgl. Visser, *Overlegeconomie*, 1.

16. Wij gebruiken de term ‘verzorgingsstaat’ voor *welfare state*. In België is ook de term ‘welvaartsstaat’ gangbaar.

17. Van Doorn en Schuyt (eds.), *De stagnerende verzorgingsstaat*.

18. Billiet en Huyse, ‘Verzorgingsstaat en verzuiling’.

lend kader van de theorie van Arend Lijphart – en in zijn voetspoor Luc Huyse.¹⁹ In deze theorie werd een koppeling gelegd tussen verzuiling/verzuildheid en pacificatie-politiek. De theorie houdt in dat, ondanks de ‘verzuildheid’ van de samenleving (de sterke verdeeldheid op levensbeschouwelijk en sociaal-economisch gebied en in België ook op communautair niveau), het politiek bestel toch een grote mate van stabiliteit kent omdat overkoepelende samenwerking tussen de leiders van de ‘verzuilde’ volksdelen (‘pacificatiepolitiek’) mogelijke spanningen aan de basis neutraliseren.²⁰

Vanaf het midden van de jaren zeventig verschoof het accent naar een analyse van de verhouding tussen overheid en belangenorganisaties in industriële samenlevingen in het algemeen. Auteurs als Philippe Schmitter, Gerhard Lehbruch en Claus Offe ontwikkelden het raamwerk van de theorie van het neo-corporatisme.²¹ Zij wezen erop dat in sommige West-Europese landen vakbonden en werkgeversorganisaties de belangen van de achterban konden behartigen omdat zij door de overheid als gesprekspartners waren erkend en een semi-publieke status hadden verworven. Er zijn vele definities van ‘neo-corporatisme’ – of simpelweg ‘corporatisme’ – maar in het algemeen doelt men op het besluitvormingssysteem waarbij overheid, vakbeweging en werkgeversorganisaties al onderhandelend gezamenlijk het nationale sociaal-economische beleid vormgeven. Terwijl in de ideologie van het negentiende-eeuwse katholieke corporatisme werkgevers en werknemers zouden moeten samenwerken om de staat op afstand te houden, speelt de staat in dit corporatieve model dus juist een belangrijke rol, zonder dat daarbij overigens sprake is van staatsdwang zoals in het staatscorporatisme van Mussolini, Franco of Salazar.²² In ruil voor erkenning en participatie in de sociaal-economische beleidsvorming, grijpen de belangenorganisaties niet (of in ieder geval minder snel) naar pressiemiddelen zoals stakingen en demonstraties. Deze ‘politieke ruil’ is een belangrijke eigenschap van het neo-corporatieve bestel.²³ Een ander kenmerk is de vervaging van de grens tussen privaat- en publiekrecht-

19. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*; Huyse, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*.

20. Huyse besteedde in zijn studie vooral aandacht aan de jaren 1944-1965. Niettemin hebben verschillende auteurs er op gewezen dat de houding van de elites in de jaren vijftig meer confronterend dan verzoenend is. Ook de communautaire verwickelingen in de jaren zestig en zeventig laten zich bezwaarlijk omschrijven als een toonbeeld van pacificatiepolitiek, zie Deschouwer en Jans, ‘De Belgische politieke stabiliteit’.

21. Schmitter, ‘Still the century of corporatism?’; Schmitter en Lehbruch (eds.), *Trends towards corporatist intermediation*; Lehbruch en Schmitter (eds.), *Patterns of corporatist policy-making*; Offe, ‘The attribution of public status to interests groups’; zie voor andere auteurs ook: Williamson, *Corporatism in perspective*.

22. De termen ‘neo-corporatisme’ en ‘corporatisme’ worden overigens zelden door de actoren van de overlegeconomie zelf gebruikt.

23. Pizzorno, ‘Political exchange and collective identity in industrial conflict’.

lijke regelgeving, overigens zonder dat het primaat van de politiek wordt aangetast.²⁴ In theorie – en ook zeer vaak in de praktijk – is de sociale rust gebaat bij de politieke ruil, ook wel ‘grote ruil’ genoemd. De zogenaamde ‘kleine ruil’, de uitruil van deelbelangen tussen de sociale partners onderling kan ook arbeidsonrust voorkomen.²⁵

In de loop van de jaren tachtig werd het concept van het (neo-)corporatisme verfijnd en empirisch getoetst.²⁶ Het neo-corporatieve discours bewandelde daarbij twee paden. De ene weg was de studie van een specifiek besluitvormingsstelsel, zoals Schmitter en Lehmbruch hadden beschreven. Ook in Nederland, en in navolging daarvan in België, werd dit analysekader toegepast. Al voor grondlegger Schmitter was Nederland een voorbeeld van een land waar een corporatief stelsel in de loop van de twintigste eeuw was gegroeid, zonder dat er vooraf sprake was van een corporatistisch ontwerp.²⁷ Toch was het pas in de vroege jaren tachtig dat het begrip (neo-)corporatisme door Nederlandse sociaal-wetenschappers werd toegepast, zij het met mate.²⁸ August van den Brande en Alex Vanderstraeten waren de twee vaandel dragers van het neo-corporatisme in België. Zij stelden het neo-corporatisme voor als een aanvulling op het pacificatiemodel. De klassieke tegenstelling tussen werkgevers en werknemers werd volgens hen niet alleen getemperd door de aanwezigheid van andere conflictbronnen, zoals Huyse stelde, maar door een aantal integratieve factoren op sociaal-economisch vlak. Om die reden lanceerde Vanderstraeten de oproep om het sociaal-economische breukvlak als een afzonderlijke entiteit te bestuderen.²⁹ Maar tot een echte onderzoekstraditie kwam het niet.

De Nederlandse bijdragen aan het internationale debat namen pas toe na de verschijning van de dissertatie van Anton Hemerijck in 1992.³⁰ In 1996 publiceerde hij, samen met Jelle Visser, ‘*A Dutch Miracle*’ over het aanpassingsvermogen van het Nederlandse neo-corporatieve stelsel in de veranderende politieke en economische omstandigheden sinds de jaren tachtig.³¹

24. Visser en Hemerijck, ‘Een Nederlands mirakel’, 93-95.

25. Arendsen en Geus, ‘Corporatisme’.

26. Voor een overzicht sinds de jaren zeventig: Molina en Rhodes, ‘Corporatism’.

27. Schmitter ‘Still the century of corporatism?’, zoals herdrukt in Schmitter en Lehmbruch (eds.), *Trends towards corporatist intermediation*, 7-52, aldaar 28.

28. Zie bespreking van het corporatisme-debat in Nederland tot dan toe in Arendsen en Geus, ‘Corporatisme’; zij geven ook aan dat vele Nederlandse wetenschappers in andere termen over dezelfde thematiek nadachten (p. 55).

29. Van den Brande, ‘Neo-corporatisme en functioneel – integrale macht’; Vanderstraeten, ‘Neo-corporatisme’, idem, ‘Du corporatisme au néo-corporatisme’.

30. Hemerijck, *Historical contingencies of Dutch corporatism*.

31. Hemerijck en Visser, ‘*A Dutch Miracle*’. *Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands*. Het is veelzeggend dat in de Nederlandse bewerking van dit boek, de term corporatisme is verdwenen; Visser en Hemerijck, ‘Een Nederlands mirakel’. *Beleidsleren in de verzorgingsstaat*; Hemerijck en Visser, ‘Change and immobility’.

Visser en Hemerijck maakten in navolging van Peter Hall gebruik van het begrip ‘beleidsleren’ (*policy learning*), een verklarende theorie voor institutionele verandering en beleidsaanpassing. Beleidsmakers (politici en maatschappelijke organisaties die verantwoordelijkheid delen in de beleidsvorming) kunnen op verschillende manieren reageren op ervaringen met het bestaande beleid en nieuwe informatie. Vooral ervaringen met beleidsfalen kunnen leiden tot aanpassingen, die in drie in reikwijdte opklimmende categorieën onder te brengen zijn; instrumentele aanpassingen, institutionele hervormingen en paradigmaveranderingen. Ook in België lijkt de theorie van beleidsleren ingang te vinden. In zijn recente studie over CAO-onderhandelingen in de marktsector besteedt Joris van Ruysseveldt ruim aandacht aan het werk van Visser en Hemerijck.³² Tine Boucké en Kurt Vandaele hebben onlangs de theorie van het beleidsleren toegepast op het sociaal overleg na de Tweede Wereldoorlog.³³

De andere weg die de neo-corporatieve theorievorming bewandelde, was gewijd aan de invloed van neo-corporatieve instituties op economische prestaties. De aanleiding daartoe was de vaststelling dat de West-Europese economieën uiteenlopend reageerden op de economische crisis in de jaren tachtig. Het corporatismedebat was geboren. De inzet van het debat kan worden herleid tot de vraag: leiden sterk ontwikkelde overleginstituties, zoals gecentraliseerde loonvorming, tot betere macro-economische prestaties in een land, of omgekeerd? Vanuit hun eigen onderzoekstradities probeerden verschillende sociale, politieke en economische onderzoekers een antwoord te geven op die vraag.

Op het raakvlak van politicologie en economische wetenschap vond, vooral in Nederland, onderzoek plaats naar besluitvormingsprocessen en de rol van belangenorganisaties daarin. In de politieke economie wordt de speltheorie ingezet om meer inzicht te krijgen in de onderhandelingen in een overlegeconomie. In navolging van de Nederlandse grondleggers van deze aanpak, Jos de Beus en Hans van den Doel, onderzocht P.E. Visser of belangengroepen in een overlegeconomie een belemmering vormen voor het bereiken van macro-economische doelstellingen zoals economische groei en volledige werkgelegenheid.³⁴ Als zij alleen hun directe eigenbelang (c.q. van hun achterban) zouden nastreven, eventueel ten koste van het algemeen belang, zouden partijen nooit uit vrije wil tot loonmatiging kunnen komen. In dat geval zou geleide loonpolitiek onvermijdelijk zijn. Op grond van empirisch onderzoek concludeerde Visser dat dit voor Nederland niet bleek op te gaan.³⁵

32. Van Ruysseveldt, *Het belang van overleg*.

33. Boucké en Vandaele, *Het sociale overleg in België*.

34. De Beus en Van den Doel, ‘Interest groups in Dutch domestic politics’.

CAO Overleg 17 januari 1978. Fotograaf onbekend. Collectie IISG. Uit album T2-221

De werkloosheidsproblematiek, loonvormingmechanismen en de efficiëntie van arbeidsmarktstructuren zijn de onderzoeksonderwerpen van arbeids-economen die de kern raken van de overlegeconomie.³⁵ Evenals andere sociale wetenschappers doen zij vaak vergelijkend onderzoek tussen oESO-landen op basis van kwantitatieve data. Door verschillende variabelen naast elkaar te zetten, hoopt men inzicht te krijgen in de oorzaken van bijvoorbeeld werkloosheid. Internationale vergelijkingen worden ook gebruikt om te bepalen welke plaats een land bekleedt in de rangorde van landen met een meer of mindere sterk neo-corporatief bestel. Teulings en Hartog zetten acht van dergelijke rangordes op een rijtje. Wat opvalt is dat Nederland ondanks de verschillende criteria van de geciteerde auteurs steeds bovengemiddeld corporatief ge-

35. Visser, *Overlegeconomie*. Het empirisch onderzoek was gebaseerd op twee NIPQ-enquêtes over vrijwillige loonmatiging onder individuele Nederlanders in 1982 en 1985. Toch is dit boek (uit 1989) een theoretische studie, zo is er is nergens een verwijzing naar het beroemde Akkoord van Wassenaar uit 1982, waarin daadwerkelijk loonmatiging werd afgesproken.

36. Zie bijvoorbeeld Teulings en Hartog, *Corporatism or competition?* met speciale aandacht voor de Nederlandse situatie.

noemd wordt, terwijl het beeld van België veel minder eenduidig is.³⁷ Een soortgelijk vergelijkend onderzoek over het functioneren van de Nederlandse arbeidsmarkt in de jaren negentig op basis van OESO-data werd gedaan door de politicoloog Hans Keman. Hij concludeerde dat Nederland er in positieve noch negatieve zin uitsprong. Er was volgens hem eigenlijk weinig veranderd ten opzichte van de tijd van de *Dutch disease*, behalve dat het fenomeen deeltijdarbeid relatief sterk was toegenomen.³⁸

Studies als die van Teulings, Hartog en Keman kunnen gerangschikt worden in de derde lijn in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek over de overlegeconomie die we eerder onderscheidde, namelijk onderzoek over de relatie tussen de ontwikkeling van geïnstitutionaliseerd overleg en de werking van de economie waarin dat overleg functioneert. Gemeenschappelijk aan hun werk is, dat het overlegbestel meer als potentieel verklarende variabele dan als een te verklaren verschijnsel wordt beschouwd. Er zijn sinds de jaren tachtig intussen ook verschillende studies verschenen waarin juist dit laatste perspectief voorop staat.

Peter Katzenstein relateerde de diversiteit van overlegstructuren in Europese landen aan de openheid en omvang van economieën. In zijn boek *Small states in world markets* (1985) benadrukte hij de functionele voordelen van overlegstructuren voor kleine, op export gerichte economieën (Nederland, België, Denemarken, Zweden, Noorwegen, Zwitserland en Oostenrijk).³⁹ Hij poneerde de stelling dat het sociaal-economisch overleg juist in kleine staten vroeg tot ontwikkeling kwam. Kleine economieën zijn sterk afhankelijk van (export naar) de wereldmarkt en zijn daarom gebaat bij een liberale opstelling in economisch opzicht. Deze kwetsbare economieën moeten zich voortdurend aanpassen aan de veranderingen in de wereldeconomie. Geïnstitutionaliseerde samenwerking tussen sociale groepen en overheid maakt een dergelijke flexibiliteit mogelijk, vooral als het overleg zorgt voor ‘sociale compensatie’ van die economische aanpassingen in de vorm van sociaal beleid. Om de onzekerheden van de wereldmarkt te compenseren, zouden dus vooral kleine staten met een open economie hun toevlucht zoeken tot sociaal-economisch overleg.

37. *Ibidem*, 30. De studie van Teulings en Hartog kan volledig worden geplaatst in de neo-institutionele traditie. Het neo-institutionalisme, ook Nieuwe Institutionele Economie (NIE) genoemd, houdt rekening met het bestaan van instituties op markten en erkent, in tegenstelling tot de neo-klassieke economische theorie, dat instituties de marktwerking kunnen bevorderen, zie ook Van den Toren, *Achter gesloten deuren?* en Hazeu, *Nieuwe institutionele economie*. Waren in Nederland vooral aan het einde van de jaren negentig studies in de geest van de NIE bijzonder courant, in België is deze benadering tot nu toe weinig gebruikt. Van Ruysseveldt besteedt er in *Het belang van overleg* weliswaar uitgebreid aandacht aan deze theorie, maar hij past ze niet toe op zijn eigen materiaal.

38. Keman, ‘Explaining miracles’.

39. Katzenstein, *Small states*.

De meest systematisch uitgewerkte verklaring van het overlegmodel werd ontwikkeld door Colin Crouch in zijn *Industrial Relations and European State Traditions* (1993).⁴⁰ Hij liet zien dat de openheid en kleine omvang van een economie niet noodzakelijkerwijs tot een overlegeconomie leiden. Anders dan Katzenstein legde hij de nadruk op historische omstandigheden (zoals de groei van de centrale overheid en de relatie van de staat met kerkelijke en andere maatschappelijke groeperingen) als verklarende factor voor verschillen in ontwikkeling van overlegstructuren. Crouch onderzocht de historische determinanten die de corporatieve structuren in vijftien West-Europese democratieën vorm hebben gegeven (behalve de zeven bovengenoemde kleine Europese landen ook Duitsland, Finland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Italië, Portugal en Spanje). Niet alleen bekende variabelen als syndicalisatiegraad, organisatiestructuur en het dominante onderhandelingsniveau werden daarbij in de beschouwing betrokken, maar ook de exportgerichtheid van de economie en de organisatiegraad van de werkgevers. De nationale verschillen schreef Crouch vooral op het conto van drie factoren: de religieuze basis en haar invloed op het staatsvormingsproces; historische tradities, met name de rol van pre-industriële organisaties zoals gilden, en ten slotte de opkomst van de sociaal-democratie. Zo maakte Crouch een duidelijk verschil tussen landen waar de dominante ideologie een optimale ontwikkeling van belangengroepen in de weg stond en landen waar de corporatieve structuren werden gedoogd of zelfs gecoöpteerd. In het eerste geval sloten republikeinse of liberale bewegingen georganiseerde belangengroepen uit en reduceerden hen tot de status van pressiegroepen. Dit gebeurde in Frankrijk en deels in Groot-Brittannië. In het tweede geval kregen georganiseerde belangengroepen een belangrijke rol in de uitbouw van moderne staat. Dit was het geval in Oostenrijk, Duitsland, Zwitserland en Scandinavië. Niet alle landen pasten even mooi in het plaatje dat Crouch aanbiedt. Zo werd België meermaals voorgesteld als een 'mixed case'. Juist die genuanceerde benadering onderscheidt *Industrial Relations and European State Traditions* van andere, meer generaliserende verklaringmodellen.

De diversiteit van overlegstructuren is ten slotte ook opgenomen als element in algemene vergelijkingen van kapitalistische systemen die vanaf ongeveer 1990 zijn ontwikkeld. Zo zijn er in navolging van de driedeling van *Three worlds of welfare capitalism* uit 1990 van Gøsta Esping-Andersen (het liberale regime, het corporatistische regime en het sociaal-democratische regime) comparatieve studies gemaakt met betrekking tot de instituties van het verzorgingsregime.⁴¹ De Fransman Michel Albert introduceerde in 1991 de inmiddels klassiek geworden dichotomie van het 'Rijnlands' en 'Angelsaksisch' model. Het Rijnlandse model is in zijn optiek een variant van het

40. Crouch, *Industrial relations*.

kapitalisme waarbij een gereguleerde markteconomie wordt gecombineerd met een omvangrijk stelsel van sociale zekerheid. Een ander belangrijk kenmerk van dit type markteconomie is de rol van overleg tussen overheid en sociale partners. De Angelsaksische markteconomie is daarentegen veel minder gereguleerd, met een grotere nadruk op individuele verantwoordelijkheid.⁴² Recenter is de *varieties of capitalism*-benadering van Peter Hall en David Soskice, waarbij coördinatiemechanismen van het economisch leven in verschillende ontwikkelde kapitalistische economieën worden vergeleken.⁴³ Ook hier worden markteconomieën ingedeeld in twee ideaaltypen, de *liberal market economies* (schoolvoorbeeld: de Verenigde Staten) en de *coordinated market economies* (waarvoor Duitsland als exemplarisch wordt beschouwd). Een belangrijk verschil met andere politiek-economische vergelijkingen van kapitalistische systemen is dat in Hall en Soskice's model een grote betekenis wordt toegekend aan de manier waarop bedrijven gebruik maken van mogelijkheden die een bepaalde institutionele structuur hen biedt.⁴⁴ Een verwante benadering is die van Richard Whitley, waarin de relatie tussen *business systems* en sociale en politieke instituties op internationale schaal wordt vergeleken.⁴⁵

Alle benaderingen in de sociale wetenschappen die hierboven zijn besproken, hebben, met uitzondering van die van Crouch, gemeen dat ze sterk op het heden zijn gericht. Ze bieden eerder een synchronische dan een diachronische analyse. De tijdshorizon strekt zich meestal niet verder uit dan twee of drie decennia terug. Daardoor wordt niet voldoende verklaard, waardoor tussen landen verschillen of overeenkomsten in de structuur en de werking van de overlegeconomie zijn ontstaan en waardoor onderscheiden partijen in een overlegeconomie zich op een bepaalde wijze gedragen of op een bepaalde manier met elkaar omgaan. Er is dus een diachronisch perspectief als complement nodig.

41. Esping-Andersen, *Three worlds*. Een recente empirische studie op basis van deze regimevergelijking is Wildeboer Schut, Vrooman en De Beer, *De maat van de verzorgingsstaat*. In deze studie gaat het echter vooral om de kenmerken van de verzorgingsstaat, terwijl Esping-Andersen juist ook wees op maatschappelijke verhoudingen en zijn regimes baseerde op de instituties van staat, markt én gezin.

42. Albert, *Capitalisme contre Capitalisme*.

43. Hall en Soskice (eds.), *Varieties of Capitalism*.

44. Hall en Soskice zetten zich af tegen het neo-corporatisme omdat ze vinden dat dit de vakbeweging te veel benadrukt. *Ibidem*, 3-4.

45. Whitley, *European business systems*; idem, *Divergent capitalisms*.

Onderzoekslijnen in de geschiedwetenschap: verzuiling en economische politiek

Zo'n diachronisch perspectief was in het debat over de overlegeconomie tot voor kort echter maar in beperkte mate aanwezig. Het duurde namelijk tot halverwege de jaren negentig voordat ook historici de overlegeconomie als onderzoeksobject ontdekten. In Nederland is het onderzoek naar de overlegeconomie momenteel iets verder ontwikkeld dan in België. De opkomst van de institutionele benadering in de economische geschiedenis in Nederland en de internationale verheerlijking van het Nederlandse 'poldermodel' zijn daar wellicht niet vreemd aan.⁴⁶ Dat Belgische en Nederlandse historici, anders dan beoefenaars van de sociale wetenschappen, zich pas zo laat met de overlegeconomie gingen bezighouden, wil niet zeggen dat zij bij het nulpunt moesten beginnen. Historische studies over de overlegeconomie kunnen tot op zekere hoogte namelijk voortbouwen op bestaand onderzoek. Onderwerpen die van belang zijn voor inzicht in de ontwikkeling van de overlegeconomie werden in het verleden vaak onderzocht onder de noemer van 'verzuiling' of 'economische politiek'. In deze paragraaf zullen we beide onderzoekstradities bespreken.

De verzuiling heeft een duidelijk stempel gedrukt op de nationale (politieke) cultuur van zowel Nederland als België vanaf de negentiende eeuw tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Het is dan ook niet verwonderlijk dat onderzoekers zich daar uitgebreid mee bezig hebben gehouden. In België waren het echter vooral sociologen en politicologen, en in Nederland juist meer de historici die het fenomeen uitdiepten.⁴⁷

De maatschappijordening langs levensbeschouwelijke scheidslijnen leidde tot een samenleving met een hoge organisatiegraad. Werknemers en werkgevers in alle bedrijfstakken en burgers in het algemeen verenigden zich in organisaties op gereformeerde (alleen in Nederland), katholieke, socialistische of liberale grondslag.⁴⁸ Het complexe fenomeen van de verzuiling is belangrijk voor de ontwikkeling van de instituties van de overlegeconomie. Representatieve organisaties zijn immers een *conditio sine qua non*

46. Dit blijkt bijvoorbeeld de oratie van Davids, *De macht der gewoonte?* (1995) en uit drie handboeken die de periode 1500 tot heden behandelen: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*. Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*.

47. Zie voor een ingang op de omvangrijke verzuilingsliteratuur: De Rooy, 'Voorbij de verzuiling?', recensie artikel van Blom en Talsma, *De verzuiling voorbij*. De Rooy noemt de periode tot 1917 een periode van verzuiling, en de periode van 1917-1965 de periode van verzuildeid, p. 57.

48. In Nederland werden in de twee decennia tussen 1890 en 1910 dagelijks gemiddels vier verenigingen opgericht! De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 156.

voor georganiseerd overleg. Bovendien werd binnen de zuilen de ideologische onderbouwing van een corporatistische sociaal-economische ordening (verder) ontwikkeld. De literatuur over het sociaal-katholicisme en het christelijk-sociaal denken is daarom van belang voor de studie naar de overleg-economie.⁴⁹

Verzuilingsliteratuur levert ook veel informatie over de actoren in het overleg, met name over de vakbonden. Hoewel aansluiting op grond van gemeenschappelijke belangen op alle fronten plaatsvond, hebben zowel Nederlandse als Belgische historici steeds een grote voorkeur voor de geschiedenis van de vakbeweging aan de dag gelegd.⁵⁰ De verzuiling heeft ook hier aanleiding gegeven tot een historiografische versplintering; bijna iedere organisatie kent zijn eigen geschiedschrijving. De meeste van die werken zijn verschenen ter gelegenheid van een of ander jubileum. Grote overzichtswerken over de geschiedenis van de hele vakbeweging ontbreken nog.

In België kwam het wetenschappelijk onderzoek naar de vakbeweging pas in de jaren negentig in een stroomversnelling. In 1991 verscheen, naar aanleiding van het eeuwfeest van het Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW), een overzicht van de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging. Uit dit project kwam ook het boek van Patrick Pasture, *Kerk, politiek en sociale actie*, voort.⁵¹ Voor de socialistische vakbond, het Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV), zijn vooral de bijdragen van Rik Hemmerijckx van belang. Daarin komen evenwel vooral de institutioneel-organisatorische ontwikkelingen binnen de ABVV aan bod.⁵²

In vergelijking met de berg literatuur over vakbonden, zijn werkgeversorganisaties in de geschiedschrijving tot nu toe matig bedeed. Evenals bij de vakbonden zijn er in eerste instantie vooral (jubileum)boeken geschreven over individuele werkgeversorganisaties.⁵³ Alleen het jubileumboek van VNO-NCW uit 1999 van Jan Bruggeman en Aart Camijn biedt meer, omdat het een organisatie beschrijft die zelf weer uit een fusie van andere verenigingen voortkwam. *Ondernemers verbonden* kan in zekere zin gelezen worden als een beknopt overzicht van een flink deel van de centrale werkgeversorganisaties

49. Zie voor het sociaal-katholicisme Luyten, *Ideologisch debat* en Tomassen, *Het R.K. Bedrijfsradenstelsel*. Ook de (protestants-) christelijke sociale beweging kent een uitgebreide historiografie. Voor een ingang daartoe, zie Werkman en Van der Woude, 'De sociale strijd' en de serie *Cahiers over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging*.

50. Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*; Pasture, *Kerk, politiek en sociale actie*; Hemmerijckx, *Van verzet tot koude oorlog*.

51. Gerard, *De christelijke arbeidersbeweging*; Pasture, *Kerk, politiek en sociale actie*.

52. Hemmerijckx, *Van verzet tot koude oorlog*.

53. Zie voor Nederland de literatuurlijst in Bruggeman en Camijn, *Ondernemers verbonden*. Voor België: Brion en Moreau, *Fabrimetal*; Brion e.a., *100 jaar actie voor de onderneming* en Devos en Van Damme, *In de ban van Mercurius*. Voor de werken vóór 1995 zie het historiografisch artikel van Vanthemsche 'Geschiedenis van de Belgische werkgeversorganisaties'.

in Nederland.⁵⁴ Op een enkele meeromvattende studie na,⁵⁵ liepen sociologen ook op dit onderzoeksterrein voorop, zoals Guy Vanthemsche in zijn historiografisch artikel over België al aangaf.⁵⁶ Vanthemsche zelf heeft inmiddels al enig licht geworpen op de verborgen geschiedenis van de patroonsorganisaties in België.⁵⁷ In Nederland is vooral de socioloog Frans van Waarden historici voorgegaan in de studie naar de belangenbehartiging van werkgevers.⁵⁸

In de Nederlandse literatuur wordt de verzuiling algemeen gezien als een van de belangrijkste krachten bij het ontstaan van de instituties van de overleg-economie.⁵⁹ Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in de geschiedschrijving over zorgarrangementen in het algemeen, en sociale zekerheid in het bijzonder, die de laatste jaren opgebloeid is.⁶⁰ Daarbij besteden historici veel aandacht aan de rol van de verzuiling. In de debatten van de confessionele zuilen over de gewenste maatschappelijke orde speelden bestuurlijke principes als ‘subsidiariteit’ (katholiek) en ‘soevereiniteit in eigen kring’ (protestants-christelijk) een belangrijke rol. De eigen verantwoordelijkheid die de confessionelen nastreefden, kan verklaren waarom Nederland en België aanvankelijk zo’n trage ontwikkeling van de verzorgingsstaat kenden.⁶¹ De snelle inhaalslag na de Tweede Wereldoorlog is te verklaren uit het feit dat de christelijke partijen de socialistische zuil de wind uit de zeilen wilden nemen. De confessionele bewindslieden die de sociale wetgeving invoerden, stemden er conform de bestuurlijke principes van

54. Bruggeman en Camijn, *Ondernemers verbonden*. Buiten beeld in dit boek blijven met name de geschiedenis van de werkgeversorganisaties in het midden- en kleinbedrijf en in de land- en tuinbouwsector.

55. Linssen, *Werkgeversorganisaties in katholiek patroon*.

56. Vanthemsche, ‘Geschiedenis van de Belgische werkgeversorganisaties’, 17.

57. Vanthemsche, ‘Belgische patronale groeperingen’; Idem, ‘Reorganisatie van het Belgisch patronaat’.

58. Van Waarden, ‘Regulering en belangenorganisaties van ondernemers’; Idem, *Het geheim van Twente*.

59. Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, 243; Bloemen, ‘Ringten um Konsens’, 85-86; Klamer, *Verzuilde dromen*. Windmuller benadrukt het belang van de verzuiling door te betogen dat het een sterke socialistische vakbeweging tegenhield en op die manier de arbeidsverhoudingen sterk beïnvloedde.

60. Zie bijvoorbeeld Van Gerwen en Van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen*; idem, *Zoeken naar zekerheid*. Ook op dit terrein waren sociologen overigens weer eerder dan historici: De Swaan, *Zorg en de Staat*.

61. Bruggeman en Camijn, *Ondernemers verbonden*, 229; zie ook Van Gerwen, *De ontluikende verzorgingsstaat*, 439-440. Naar verluidt betoogt het recente proefschrift van Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (ca. 1880-1940)* (UvA, september 2003) dat de verzuiling de werkelijke oorzaak van de trage invoering van de verzorgingsstaat verdoezelde, namelijk de strijd tussen de standen die ook, of juist, binnen de zuilen plaatsvond. Helaas hebben wij dit proefschrift nog niet kunnen raadplegen.

hun zuil mee in dat bij de uitvoering de overheid zoveel mogelijk op afstand werd gehouden. Zodoende kon het middenveld zich versterkt handhaven.⁶²

De tweede historische onderzoekstraditie waarop, althans in Nederland, het onderzoek naar de overlegeconomie kan voortbouwen is de omvangrijke literatuur over economische politiek. Het toenemend overheidsingrijpen in de economie is een belangrijk thema in overzichtswerken over de economische geschiedenis in de twintigste eeuw.⁶³ Ook meer gespecialiseerde studies naar bijvoorbeeld loonbeleid en industrialisatiebeleid zijn interessant omdat zij informatie verschaffen over de beslissingsbevoegdheid van overleginstaties en over de doelen die werden nagestreefd.⁶⁴ De opbouw en werking van de overlegeconomie komen verder aan bod in de historiografie van wat wel bekend staat als het ‘ordeningsdebat’ in Nederland. Het ordeningsdebat werd voornamelijk in katholieke en socialistische kringen gevoerd tussen 1918 en 1950. De inzichten over de meest wenselijke sociaal-economische inrichting van Nederland verschilden aanzienlijk. Katholieken streefden onder bezielende leiding van J.A. Veraart naar een corporatief georganiseerd bedrijfsleven, waarin werkgevers en werknemers v er van de overheid samenwerkten, terwijl economische planning en ordening door de staat een ideaal van socialisten was. Het debat ging dus niet alleen over de invoering van publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO)⁶⁵ maar ook over de rol die planning zou moeten spelen in het economische beleid.⁶⁶ Met name de institutionele invulling van dat laatste element door het Centraal Plan Bureau (CPB) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) is recentelijk grondig onderzocht.⁶⁷ Kennis van deze instituties is belangrijk omdat prognoses van het CPB een belangrijke rol spelen in het overleg binnen de SER. Het belang dat aan statistiek en

62. De Swaan, *Zorg en de Staat*; Hertogh, ‘Geene wet, maar de Heer!’.

63. Bijvoorbeeld Griffiths (ed.) *The economy and politics of the Netherlands*. Verder verschaften voor Nederland de handboeken van Johan de Vries (1973), Van Zanden en Griffiths (1989) en Van Zanden (1997), zowel een overzicht van het beleid, als een ingang op de literatuur hierover.

64. Studies over loonbeleid: Fase, *Vijfendertig jaar loonbeleid*; Van Hulst, *De effectiviteit van de geleide loonpolitiek*; Knoester, *Economische politiek*; Van Zanden, ‘Geleide loonpolitiek’; idem, ‘Loonmatiging en het poldermodel’. Studies over industrialisatiebeleid: De Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland*; Griffiths, ‘Enkele kantekeningen’; Dercksen, *Industrialisatiepolitiek rondom de jaren vijftig*; De Liagre B ohl, Nekkers en Slot (eds.), *Nederland industrialiseert!*.

65. Zie Werkman, “‘Eisch van Christelijk beginsel’?; Maas (ed.) *Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951)*; Fortuyn, *Sociaal-economische politiek*; Tomassen, *Het R.K. Bedrijfsradenselsel* en de nodige jubileumuitgaven van de product- en bedrijfsschappen.

66. Fortuyn, *Sociaal-economische politiek*; Ter Heide, *Ordening en verdeling*; Griffiths, ‘The Netherlands Central Planning Bureau’, 135-162; Zie ook Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, hoofdstuk 3.

67. Passenier, *Van planning naar scanning*; Van den Bogaard, *Configuring the economy*; Kuijlaars, *Het huis der getallen*, met name hoofdstuk 14 over de relatie CBS en CPB.

Overleg in de Stichting van de Arbeid 1970. Foto: Joh de Haas. Collectie IISG

planning wordt gehecht komt ook tot uiting in de vele dubbelfuncties die leden van de SER bekleeden. Zo zit zowel in de Raad als in vele commissies van de SER vaak qualitate qua een CPB-vertegenwoordiger.⁶⁸ Ook het CBS is goed vertegenwoordigd in de SER.

De Belgische situatie is verschillend, zowel wat het gevoerde beleid als wat het historisch onderzoek betreft. Anders dan in Nederland stond de Belgische overheid geruime tijd in de coulissen van het sociaal-economische toneel; een planmatig en gemodelleerd beleid bleef uit. Pas in het begin van de jaren zestig schakelde de overheid over op een activerende Keynesiaans welvaartspolitiek. Die omslag werd gestroomlijnd aan de hand van een sociale en economische programmering. Het Belgische planbureau speelde echter een weinig prominente rol in de overlegeconomie. In de eigentijdse geschiedschrijving is het economische en sociale beleid tot op heden grotendeels onderbelicht gebleven. Enkel het ordeningsdebat dat in de onmiddellijke naoorlogse periode werd gevoerd, is uitvoerig onderzocht.⁶⁹ Echte wetenschappelijke studies

68. Dit was al zo in 1969, zie Helmers e.a. *Graven naar Macht*, 371. In de Commissie Sociaal-Economische Deskundigen heeft tot op de dag van vandaag de directeur van het CPB zitting.

die de specifieke dynamiek van economische politiek in België bestuderen, zijn nauwelijks voorhanden. Weliswaar verschenen er verschillende werken over de rol van de Belgische overheid in de economie maar zij concentreren zich op het Interbellum⁷⁰ of op de budgettaire, fiscale en monetaire aspecten van het beleid en zijn niet zelden van de hand van niet-historici.⁷¹ Belangrijke deeldomeinen van het naoorlogse sociaal-economische beleid, zoals de economische planning of de loon-, investerings- en tewerkstellingspolitiek blijven vooralsnog *terrae incognitae*.⁷² Het negatieve oordeel van Patricia van den Eeckhout in haar overzichtsartikel over de sociale geschiedschrijving in België na de oorlog laat op dit punt niets aan duidelijkheid te wensen over.⁷³

Onderzoekslijnen in de geschiedwetenschap: overlegorganen en overlegcultuur

Met vakbonden, werkgeversorganisaties en het overheidsbeleid op sociaal-economisch terrein zijn al belangrijke constituenten van een overlegeconomie genoemd. Tot dusver werden deze elementen echter zelden onder dit overkoepelende begrip bestudeerd. Precies om deze reden bestaan er in de kennis over feitelijke historische ontwikkelingen in de overlegeconomie in Nederland en België nog steeds veel lacunes. Zo is er over de kern van de overlegeconomie, de overlegorganen en de overlegcultuur zelf, tot nu toe opvallend weinig onderzoek gedaan. De stand van kennis vertoont op dit punt overigens wel enkele saillante verschillen tussen beide landen.

In Nederland was de vooroorlogse geschiedenis van overlegorganen tot voor kort praktisch *terra incognita*. Te vaak is het tripartiete overleg in de Sociaal-Economische Raad (SER) als een naoorlogse vernieuwing gepresen-

69. Luyten en Vanthemsche, *Het sociaal pact van 1944*.

70. Voor het Interbellum zie Vanthemsche, 'De Belgische overheid'; idem, 'De economische actie'; idem, 'De mislukking van een vernieuwde economische politiek'; Hogg, *Structural rigidities*; Cassiers, *Croissance, crise et régulation*.

71. Zie Blomme en Scholliers, 'De economische geschiedenis van België'.

72. Uiteraard behandelen studies over de economische geschiedenis van België ook de overheid. Het meest recente is Mommen, *The Belgian economy*. Zie verder de meerdelige werken van Baudhuin of de verschillende bijdragen van Van der Wee. Meer aandacht voor het regeringsbeleid is te vinden in: Meynen, 'De economische en sociale politiek' en Vanthemsche, *De paradoxen van de staat*. Voor het Interbellum heeft Vanthemsche onderzoek gedaan naar de werkloosheid in België en de onderliggende sociaal-politieke krachtvelden, zie Vanthemsche, *De werkloosheid in België. 1929-1940*.

73. Ze had het over 'a superficial or cliché consideration of the role of the state' in de meeste werken. Dit oordeel weerspiegelt overigens de hele teneur van het artikel: Van den Eeckhout, 'The quest for social history', 340. Zie ook: Van den Eeckhout en Scholliers, 'Social history in Belgium'.

teerd, terwijl de SER in feite een institutionele voorganger had in de Hoge Raad van Arbeid (1919-1940).⁷⁴ De Hoge Raad van Arbeid was het eerste tripartiete, permanente overleg- en adviesorgaan in Nederland. Het was in dit orgaan dat de sociale partners voor het eerst werden betrokken bij het sociaal-economische beleid. Toch is de Hoge Raad van Arbeid in de literatuur vrijwel nooit op de eigen merites beoordeeld. Veeleer werd ze beschouwd als een weg- bereider van de SER, als een plaats waar de werkgevers- en werknemers- organisaties vertrouwen in elkaar konden opbouwen.⁷⁵ Coen Helderman (één van de deelnemers van het onderhavige VNC-project) komt tot een inhoudelijke evaluatie, waardoor het mogelijk wordt de rol van de Hoge Raad van Arbeid in de lange termijntontwikkeling van de Nederlandse overlegeconomie te bepalen.⁷⁶

In tegenstelling tot in Nederland is in België vooral de eerste helft van de twintigste eeuw in het historisch onderzoek vertegenwoordigd. Begin jaren negentig is het onderwerp op de historische agenda verschenen met het werk van Dirk Luyten, dat in eerste instantie niet de overlegeconomie als hoofdonderwerp had en zich voornamelijk toespitste op de periode van het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog.⁷⁷ Luyten wendde zijn expertise wel aan om de basisdeterminanten van de overlegeconomie zoals geformuleerd door de theoretici van het neo-corporatisme te toetsen aan de discussies over het corporatisme in België in de jaren dertig. Uit de geschiedenis van het corporatisme bleek volgens Luyten dat een exportgerichte economie niet altijd corporatisme genereert, zoals de theorie zegt. Hij betoogde dat de ideologische voorwaarden (katholieke traditie, sociaal-democratie, structuren) in België in de jaren dertig wel degelijk aanwezig waren, maar dat toch geen overkoepelende bedrijfsorganisatie het licht zag. Hij schreef dit toe aan politieke en economische factoren. Onder druk van de groeiende macht van de arbeidersbeweging en de overheid waren in het Interbellum weliswaar paritaire comités opgericht maar de werkgeversorganisaties van de sectoren die op de export van halffabrikaten waren gericht, verzetten zich tegen elke verdere uitbreiding van het sociaal-economische overleg. Zij concurreerden immers met

74. In mei 1940 stopte het werk van de Hoge Raad van Arbeid vrijwel geheel. De Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie van 1950, waarin onder andere de SER werd opgericht, hief de Hoge Raad van Arbeid officieel op.

75. Windmuller, *Labor relations*; Scholten, *Sociaal-economische raad*, 56.

76. Zie Helderman, 'De Hoge Raad van Arbeid, 1919-1940(-1950). Zijn plaats in de lange termijntontwikkeling van de Nederlandse overlegeconomie' (te verschijnen in 2004). Tot nu toe zijn er eerder slechts vier weinig kritische artikelen – van de hand van voormalige secretarissen van de Raad – gepubliceerd. Quint, *Twintig jaar Hooge Raad van Arbeid*; Josephus Jitta, 'De Hooge Raad van Arbeid'; idem, 'De Hooge Raad van Arbeid'; idem, 'De Hoge Raad van Arbeid, 1919-1950'.

77. Luyten, *Sociaal-economisch overleg in België*; idem, 'Ontstaansvoorwaarden voor het corporatisme'.

lage bovenlanden op de wereldmarkt. Uit de analyse van het Sociaal Pact van 1944 en de Bedrijfsorganisatiewet van 1948 kwam naar voren dat de consensus over het overlegmodel ook vlak na de Tweede Wereldoorlog maar zeer moeizaam kon worden bereikt.⁷⁸ Dat die consensus uiteindelijk ontstond, kon niet alleen worden toegeschreven aan kantelende machtsverhoudingen – de vakbonden waren versterkt uit de oorlog gekomen – maar ook aan de toepassing van nieuwe economische strategieën door het patronaat in de eerste helft van de jaren vijftig. Aanpassing van de economische structuur en koppeling van loonsstijgingen aan productiviteitsverhoging werd het nieuwe parool. Pas op dat moment kon een volwaardige overlegeconomie worden opgebouwd. De factor exportgerichtheid als determinant voor het ontstaan van een overlegeconomie kan dus niet los worden gezien van variabelen als de machtsverhouding tussen vakbonden en werkgevers en de keuze van strategie door het patronaat.

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd in Nederland de Stichting van de Arbeid opgericht. De initiatiefnemers – met name de werkgever D.U. Stikker, directeur bij Heineken – hadden grote ambities met deze bipartiete instantie.⁷⁹ De praktijk was weerbarstiger: de Stichting werd slechts éénmaal in een wet vermeld, namelijk in het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA, oktober 1945), waarin het College van Rijksbemiddelaars werd verplicht om bij goedkeuring van CAO's eerst advies te vragen aan de Stichting van de Arbeid. De oprichting van de SER in 1950 noopte de Stichting tot meer bescheidenheid. De SER was een tripartiet en publiekrechtelijk orgaan, en leek daarom een meer geëigend instituut om het officiële adviesorgaan op sociaal-economisch terrein te worden. Voor de Stichting van de Arbeid bleef het terrein van de arbeidsvoorwaardenvorming over, geenszins een marginaal gebied. Loonvorming, CAO's en secundaire arbeidsvoorwaarden zijn immers onderwerpen die in een overlegeconomie per definitie boven aan de agenda staan. Maarten van Bottenburg heeft in zijn recente boek *“Aan den Arbeid!”* – de eerste studie die geheel aan de geschiedenis van de Stichting van de Arbeid is gewijd – beschreven hoe de Stichting in de eerste 50 jaar van haar bestaan op dit gebied heeft geopereerd, waarbij hij – anders dan in bestaande historische studies over CAO-onderhandelingen – gelijkelijk aandacht heeft gegeven aan vakbonden en werkgeversorganisaties.⁸⁰ Vergelijkbaar pionierswerk voor het sectoraal niveau is onlangs geleverd door Frans

78. Luyten en Vanthemsche (eds.), *Het Sociaal Pact van 1944*; Pasture, 'The April 1944 Social Pact in Belgium'; Keulemans, 'De institutionalisering van het sociaal-economisch overleg'; Luyten, 'De bedrijfsorganisatiewet'; Dambre, *Geschiedenis van de ondernemingsraden in België*.

79. Een eenduidige afkorting voor 'Stichting van de Arbeid' bestaat niet. Vaak wordt het acroniem 'STAR' gebezigd, maar de organisatie zelf gebruikt ook 'StvdA'.

van Gaal met zijn boek over de geschiedenis van CAO's in de metaal- en elektrotechnische industrie.⁸¹

De SER had een tweeledige functie. Allereerst diende de Raad als toporgaan van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO), de product- en bedrijfsschappen die overigens in lang niet alle sectoren van het bedrijfsleven werden opgericht. Verder werd de SER het officiële advies- en overlegorgaan voor sociaal-economisch beleid. Net als de Stichting van de Arbeid werd de SER dus een centrale institutie in de overlegeconomie. Een overzichtswerk over de geschiedenis van deze belangrijke instelling is echter nog niet verschenen.⁸² Gezien het brede scala aan onderwerpen waarmee de Raad zich bezighield, zal zo'n studie ook nog wel even op zich laten wachten. De SER produceerde immers adviezen en rapporten over een groot aantal thema's. Soms ging het om zeer gedetailleerde adviezen naar aanleiding van adviesvragen van de regering, die dan vaak tot wetsontwerpen leidden, bijvoorbeeld over uiteenlopende beleidsterreinen als mededinging, fusiegedragsregels, consumentenbeleid en productiviteit. Dercksen c.s. publiceerden van hun aangekondigde serie over de SER-adviezen in de periode 1950-1986 helaas alleen het eerste deel, over de jaren 1950-1964.⁸³ Dit deel biedt een bruikbare bronnenontsluiting van de 'politiek belangrijke' adviezen (adviezen met voornamelijk technische aanwijzingen van bestaande wetgeving, en de adviezen van commissies over de uitvoering zijn buiten beschouwing gebleven), alsmede een overzicht van de historische context en een analyse van de inhoud van de betreffende adviezen. Daarnaast bracht de SER ook vele algemene rapporten uit. Zo publiceerde de Raad regelmatig beschouwingen over de stand van de economie. Bij het opstellen van zulke stukken speelden de onafhankelijke leden (de kroonleden in de Raad of de experts in commissies) een prominente rol, maar ze konden niet tot stand komen zonder dat er overleg tussen vertegenwoordigers van belangenorganisaties had plaatsgevonden. Evaluaties van de economische situatie zijn immers altijd deels een kwestie van perspectief – en daar willen belangenorganisaties graag over meepraten. Bovendien waren de rapporten dikwijls aan beleidsadviezen gekoppeld.

De overlegstructuur die na de Tweede Wereldoorlog in België tot stand kwam, was anders. Terwijl landen als Frankrijk en Nederland een gemeen-

80. Van Bottenburg, *"Aan den Arbeid!"*. Voor eerdere studies over CAO-onderhandelingen die meer op de rol van vakbonden zijn gericht, zie bijvoorbeeld Van Leeuwen, 'Collective agreements, unions and welfare' en Schrover, *Het vette, het zoete en het wederzijds profijt*; Schrover besteedt overigens wel aandacht aan individuele werkgevers en tevens aan industrie-kenmerken.

81. Van Gaal, *Spanning in de polder*.

82. Jubileumboeken richtten zich op de toekomst of bestonden uit een serie interviews, zie Ebbinghe (ed.), *Met raad en daad* en Klamer, *Verzuilde dromen*.

83. Dercksen, Fortuyn en Jaspers, *Vijfendertig jaar SER-adviezen*.

schappelijke Raad voor economische en sociale aangelegenheden kenden, kozen de architecten van de Belgische overlegeconomie voor een dubbele structuur.⁸⁴ Op centraal en sectoraal niveau werden afzonderlijke overlegorganen voor het sociale en het economische overleg ingesteld. De term ‘sociaal overleg’ wordt sindsdien vooral gebruikt om het overleg over lonen en arbeidsvoorwaarden aan te duiden. Het ‘economische overleg’ heeft betrekking op adviezen aan de overheid over de middelen en de doelstellingen van haar economische politiek. Het sociale overleg bestaat op drie niveaus en neemt verschillende gedaanten aan. Op centraal vlak kunnen de sociale partners sinds 1968 in de Nationale Arbeidsraad (NAR) collectieve arbeidsovereenkomsten sluiten, die gelden voor de hele marktsector. Kenmerkend voor het centrale overleg is dat dit ook plaatsvindt buiten het institutionele kader. Tussen 1960 en 1975 nam dit niet-geïstitutionaliseerde onderhandelingspatroon de vorm aan van tweejaarlijkse sociale programmatie-akkoorden. Op niveau van de bedrijfstak kunnen de sociale partners CAO’s in de paritaire comités sluiten. Op dit vlak onderhandelden zij vanaf het einde van de jaren vijftig tot aan het begin van de jaren tachtig over de lonen. Ten slotte kunnen in bepaalde sectoren in de grotere ondernemingen nog bijkomende sociale voordelen worden afgedwongen. Al bestaat er een hiërarchie tussen deze drie onderhandelingsniveaus, de besprekingen verlopen niet altijd in die volgorde. Behalve CAO’s kan het sociaal overleg ook resulteren in een advies. Zowel in de paritaire comités als in de NAR kunnen de sociale partners, uit eigen beweging of op verzoek van de regering, adviezen formuleren waarin zij een oplossing bieden voor de gemeenschappelijke problemen waarmee ze worden geconfronteerd.

Het belang van het CAO-overleg en de adviesfunctie kan niet worden onderschat. Zij liggen aan de oorsprong van het meeste wat in België op sociaal gebied tot stand is gebracht. Niettemin zijn deze aspecten van de werkzaamheden van overlegorganen nog niet het voorwerp geweest van een grondige studie. Luyten heeft wel een bijdrage geschreven over de oprichting van de Nationale Arbeidsraad (1952), maar is daarbij niet diep ingegaan op de onderhandelingen die binnen deze raad plaatsvonden.⁸⁵ Ook de praktijk van de sociale akkoorden is nog niet door historici onderzocht, al hebben deze overeenkomsten in het verleden wel de aandacht van heel wat juristen en sociologen gekregen.⁸⁶ Voor het sectorale overleg valt de balans nog magerder uit. Hoewel de paritaire comités de ruggengraat vormden van het naoorlogse sociale overleg, zijn zij in de historiografie nauwelijks – en overigens evenmin

84. Vercauteren en Wijnens, ‘Een Siamese tweeling.’

85. Luyten, ‘De geschiedenis van de Nationale Arbeidsraad’.

86. Bleeckx, *La programmation sociale*; Bundervoet, *Het doorstromingsprobleem in de hedendaagse vakbeweging*.

in de sociaal-wetenschappelijk literatuur – aan bod gekomen. De arbeidsvoorwaarden in de textielsector in de negentiende en twintigste eeuw zijn wel bestudeerd door Bart de Wilde en die in de bouwnijverheid en de Antwerpse haven en diamantindustrie door Slomp en Van Mierlo, maar de paritaire comités komen in deze werken niet of nauwelijks aan bod.⁸⁷

Parallel met het sociale overleg kwam in 1948 een piramidale economische overlegstructuur tot stand. Op het nationale vlak adviseert de bipartiete Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (CRB) de regering over haar economische politiek, op sectoraal niveau nemen de bedrijfsraden die taak voor hun rekening. De ondernemingsraden werden geconcipeerd als bindmiddel tussen beide. Het economische overlegcircuit is nog nauwelijks voorwerp van wetenschappelijk onderzoek geweest. Meestal wordt gesteld dat het overleg in België vooral betrekking heeft op sociale zaken. Maar wat is de rol van het institutioneel economisch overleg? Is het van secundair belang of is het zelfs te verwaarlozen? Als gevolg van de groeiende overheidsinterventie in het economische leven voegde zich begin jaren zestig bij de bestaande overlegstructuur een tripartiet Nationaal Comité voor Economische Expansie (NCEE). Ook daarover is nog praktisch geen onderzoek gedaan. Dat is des te merkwaardiger omdat het NCEE doorgaans wel de rol toegedicht wordt van toporgaan waardoor vakbonden en werkgeversorganisaties effectief bij de belangrijke sociaal-economische beslissingen werden betrokken.

Landen verschillen niet alleen in de institutionele structuur, de inhoud en de uitkomst van het sociaal-economisch overleg, maar ook in de manier waarop dit overleg plaatsvindt, oftewel – zoals dit in het dagelijkse spraakgebruik en in de wetenschappelijke literatuur steeds vaker wordt aangeduid – in de aard van de ‘overlegcultuur’. Deelnemers aan de overlegpraktijk hebben een aantal min of meer uitgesproken assumpties gemeen over de wijze waarop de communicatie en handelingen in deze context behoren te verlopen. Zo’n overlegcultuur komt niet van de ene dag op de andere tot stand. De partners hebben tijd nodig om een interne gedragswijze te vinden die een grote functionaliteit en effectiviteit garandeert. Het is een soort leerproces, een zoektocht naar een werkbaar model waarin het overleg kan worden gestructureerd en uitgebouwd. Er komt langzaamaan een vast patroon tot stand, een repertoire met stereotiepe rollen, dat de concrete omgang tussen personen en organisaties in hoge mate vormgeeft.

De culturele kant van het overlegverschijnsel heeft vooral in Nederland toenemende wetenschappelijke aandacht gekregen. Tot op heden is ze echter meer als een kenmerk van de Nederlandse samenleving als zodanig beschreven dan als een aspect van de overlegeconomie geanalyseerd.⁸⁸ Erik Bloemen

87. De Wilde, *Witte boorden, blauwe kielen*; Slomp en Van Mierlo, *Arbeidsverhoudingen in België*.

heeft recent als eerste gepoogd de twintigste-eeuwse ontwikkelingen in arbeidsverhoudingen in Nederland te plaatsen in een over de eeuwen gegroeide traditie van onderhandelen en consensusgerichtheid.⁸⁹ Om de cultuur van de overlegeconomie te begrijpen moet daarnaast in elk geval ook met twee andere factoren worden rekening gehouden: de relatie tussen nationale overlegorganen en de politiek, en de samenstelling van de overlegorganen zelf.

De relatie tussen nationale overlegorganen en de politiek is van belang, omdat de invloed van de overlegorganen en de perceptie daarvan mede bepalen hoe en door wie er overlegd en onderhandeld wordt. Als een overlegorgaan een 'ijskastfunctie' wordt toegedicht, zal dit zijn uitwerking op het overleg niet missen. Ook de potentiële uitholling van het parlement of van de ministeriële verantwoordelijkheid kan effect hebben. Het krachtenspel tussen overleg- en adviesorganen enerzijds en de politieke partijen, parlement en kabinetten anderzijds is voor Nederland onderzocht door onder andere G.H. Scholten en F.J. Ter Heide.⁹⁰ Deze studies namen echter de gepubliceerde adviezen van de overlegorganen als uitgangspunt en misten daardoor een belangrijk onderdeel van het lange onderhandelingstraject.

Bij de samenstelling van de overlegorganen gaat het niet alleen om welke belangenorganisaties voldoende representatief geacht worden, maar ook om de positie van ministeriële vertegenwoordigers (ambtenaren) en onafhankelijke deskundigen in het overleg. Bovendien is het van belang of er een band bestaat tussen de sociaal-economische elite van een land en de overlegorganen. Een dergelijk onderzoek naar netwerkrelaties in Nederland werd uitgevoerd naar aanleiding van de geruchtmakende 'tweehonderd van Mertens'.⁹¹ Vier politicologen concludeerden voor het jaar 1969 dat er nauwe personele banden bestonden tussen het topniveau van met name de zeer grote bedrijven en de SER (zowel plenaire Raad als de commissies). De zeer grote bedrijven hadden nog meer dan via hun representatieve organisaties een extra toegang via Kroonleden en onafhankelijke commissieleden.⁹² Een systematisch onderzoek naar het verband tussen de samenstelling van de overlegorganen en het functioneren van de overlegcultuur is echter nog niet gedaan.

88. Zie bijvoorbeeld Claes en Gerritsen, *Culturele waarden en communicatie*; Huisman, *Besluitvorming in vergaderingen*; Van Vree, *Nederland als vergaderland*; Frijhoff en Spies, 1650: *Bevochten eendracht*. Klamer geeft in zijn jubileumboek over de SER, *Verzuilde dromen*, 122-127, onder het kopje 'De saaiheid van de SER' ook een impressie van een SER-vergadering.

89. Bloemen, 'Ring(en) um Konsens'.

90. Scholten, *De sociaal-economische raad en de ministeriële verantwoordelijkheid*; Ter Heide, *Ordening en verdeling*. Scholten formuleert op p. 517 hypothesen over de invloed van de SER op de ministeriële verantwoordelijkheid in verschillende omstandigheden (unanimiteit advies, zwakte van minister en parlement, publieke opinie en dergelijke).

91. P.J.J. Mertens, voorzitter van het Nederlands Katholiek Vakverbond, stelde in een rede in 1968 dat de economische macht in Nederland in handen lag van tweehonderd mensen.

92. Helmers e.a., *Graven naar macht*, 347-376.

Nieuwe wegen in het historisch onderzoek over de overlegeconomie

In het VNC-project 'De groei van de overlegeconomie' streven wij naar een vergelijkende analyse van de ontwikkeling van de overlegeconomie in Nederland en België.⁹³ Binnen het beknopte bestek van dit artikel kunnen we alleen een korte schets geven. Een comparatief onderzoek naar nationale overlegorganen en sociale partners werpt meer licht op de vraag, in welk opzicht zich verschillen of overeenkomsten tussen beide landen voordeden en in hoeverre deze kunnen worden gerelateerd aan sociaal-economische ontwikkelingen, ideologieën en kenmerken van de politieke cultuur. We kunnen daarbij gebruik maken van theoretische inzichten die ontwikkeld zijn in de sociale wetenschappen, in het bijzonder die over besluitvormingsprocessen en over de relatie tussen het geïnstitutionaliseerd overleg en de werking van de economie. Tegelijkertijd willen we onze conclusies verankeren in empirisch, historisch onderzoek, dat niet louter de hoogtijdagen van het 'poldermodel' bestrijkt, maar de hele ontwikkeling van de nationale overlegorganen vanaf het Interbellum tot de jaren tachtig. Daarbij besteden wij speciale aandacht aan de rol van werkgeversorganisaties in de ontwikkeling van de overlegeconomie, die tot nu toe wat in de schaduw is gebleven. Ontwikkelingen in de overlegeconomie zijn immers de resultante van de wisselwerking tussen drie spelers: werkgevers, werknemers en overheid.

In vier deelprojecten komen verschillende aspecten van de ontwikkeling van de overlegeconomie aan bod. In Nederland wordt met name de geschiedenis van de Hoge Raad van Arbeid (1919-1950) en de medeverantwoordelijkheid van werkgeversorganisaties in de ontwikkeling van de sociale zekerheid na de Tweede Wereldoorlog onderzocht. Het Belgische onderzoek is gericht op de historisch gegroeide tweedeling van de overlegeconomie na de Tweede Wereldoorlog in een 'sociale' en een 'economische' component. De resultaten van de deelonderzoeken gebruiken we om de ontwikkelingen van de overlegeconomie in Nederland en België met elkaar te vergelijken.

Op het eerste gezicht zijn de gelijkenissen groot. Beide landen zijn klein en dichtbevolkt met een open, op export gerichte, economie. Bovendien zijn beide landen lange tijd geregeerd geweest door coalitieregeringen waarin confessionelen de boventoon voerden. In de afgelopen honderd jaar is er een uitgebreide verzorgingsstaat tot stand gekomen met een sociaal klimaat waarin de klassenstrijd voor een belangrijk deel is ingedamd en de arbeidsverhoudingen in hoge mate geïnstitutionaliseerd en gecentraliseerd zijn geraakt.

Juist in het licht van deze al bekende opvallende overeenkomsten, zijn de verschillen die tot nu toe door ons onderzoek zijn blootgelegd interessant.

93. Er zijn wel al aan aantal aanzetten: Mok, 'Arbeidsverhoudingen in Nederland en België'; *Als in een Spiegel*.

Wat ontwikkeling, aard en inhoud van het overleg betreft, wijken België en Nederland namelijk aanzienlijk af. In België ontstond het sociaal-economisch overleg als reactie op crisissituaties en daarom is de ontwikkeling hier grilliger geweest dan in Nederland, waar het ontstaan van de overlegeconomie integraal deel uitmaakte van het sociaal-politieke discours. De Belgische overheid speelde bijgevolg, zeker vanaf jaren vijftig, een discretere rol in de groei en de praktijk van de overlegeconomie. In België waren de werkgevers aanvankelijk terughoudender tegenover de uitbouw van het overleg. Meer dan hun Nederlandse collega's koesterden zij wantrouwen ten opzichte van de overheid en de vakbeweging, mede vanwege de sterke band tussen die twee. Op een aantal sleutelmomenten namen de werkgevers echter het initiatief tot overleg, zoals in de jaren 1952-1954 over de productiviteit en in de jaren zestig met de sociale programmatie. De Belgische werkgevers zochten dan contact met de vakbonden en poogden de overheid er buiten te houden.

Ook op ondernemingsniveau treden er significante verschillen op tussen België en Nederland. In Nederland bleef in de onderneming de poort voor medezeggenschap voor de vakbonden gesloten. In België was de syndicale aanwezigheid al vroeg sterk geïnstitutionaliseerd. Verder kent België, in tegenstelling tot Nederland, een gesplitste overlegstructuur, waarbij het sociaal en het economisch overleg plaatsvindt in aparte organen. Ondanks de sterke institutionalisatiegraad ligt het zwaartepunt van het overleg in België buiten de instellingen en geschiedt het in hoofdzaak in ad hoc commissies en achterkamers.

Besluit

Overleg tussen werkgevers, werknemers en overheid wordt tegenwoordig als een belangrijk kenmerk van de economische orde in Nederland en België gezien. In de sociale wetenschappen is het fenomeen 'overlegeconomie' in de afgelopen decennia vanuit drie verschillende invalshoeken onderzocht. In de eerste onderzoekstraditie is de overlegeconomie vooral benaderd vanuit het 'resultaat', in de vorm van voorzieningen of regelingen, die uit het bestel van overlegprocedures, advisering en afspraken voortkomen. In de tweede traditie lag de nadruk meer op het 'proces' waardoor bepaalde resultaten worden bereikt. In de derde benadering spitste het onderzoek zich toe op de relatie tussen de ontwikkeling van het geïnstitutionaliseerd overleg en de werking van de economie waarin dat overleg functioneert, waarbij het overlegbestel nu eens als verklarende variabele dan weer als te verklaren variabele werd beschouwd. Alle drie benaderingen worden gekenmerkt door een sterk synchronische inslag. Ze zijn meer op de analyse van een bestaande toestand dan op de verklaring van een ontwikkeling op de langere termijn gericht. Daarmee wordt echter niet duidelijk, waarom de structuur en de werking van de overlegecono-

mie in Nederland en België bepaalde verschillen en overeenkomsten vertoont, en waarom partijen in een overlegeconomie zich op een bepaalde manier gedragen of op een bepaalde wijze met elkaar omgaan. Zulke vragen kunnen alleen door een meer diachronisch opgezet onderzoek worden beantwoord.

Op dat punt komen historici in het spel. De bijdrage van historische kant aan het debat over de overlegeconomie was tot voor kort voornamelijk indirect. Historici in Nederland en België hebben meer geschreven over thema's die raakvlakken aan de overlegeconomie vertonen, zoals verzuiling en economische politiek, dan over de ontwikkeling van de overlegeconomie als zodanig. Het VNC-project dat in dit artikel is geschetst, concentreert zich juist op dat laatste probleem. Aan Nederlandse kant richt het onderzoek zich in het bijzonder op continuïteit en verandering in de rol van werkgevers bij de uitbouw van de overlegeconomie voor en na Tweede Wereldoorlog, aan Belgische kant op de achtergrond van de overgang van 'conflictmodel' naar 'consensusmodel' in het sociaal en economisch overleg die zich in de naoorlogse periode voltrok. Theorieën en concepten uit de sociale wetenschappen kunnen daarbij stimulerende vragen genereren en bruikbare inzichten opleveren. De analyse van de overlegeconomie kan op die manier zowel een diachronisch als synchronisch karakter krijgen. En de vergelijking tussen België en Nederland geeft stof tot nadenken over het specifieke en algemene van 'polder' en 'belfort'.

Literatuur

- Akkermans, T., en P.W.M. Nobelen (eds.), *Corporatisme en verzorgingsstaat* (Leiden/Antwerpen 1983).
- Albeda, W. (en W. Dercksen en F.H. Tros), *Arbeidsverhoudingen in Nederland. Een inleiding* (Alphen aan den Rijn 1975, 1998^e).
- Albert, M., *Capitalisme contre capitalisme* (Parijs 1991). Eng. vertaling 1993.
- Als in een Spiegel. Een sociologische kaart van België en Nederland*, Themanummer *Tijdschrift voor Sociologie* 4:1-2 (1983).
- Arendsen, G., en A. Geus, 'Corporatisme', in: T. Akkermans en P.W.M. Nobelen (eds.), *Corporatisme en verzorgingsstaat* (Leiden/Antwerpen 1983) 46-70.
- Baudhuin, F., *Histoire économique de la Belgique, 1914-1968*. 4 delen (Brussel 1970).
- Beus, J. de, en H. van den Doel, 'Interest groups in Dutch domestic politics', in: R.T. Griffiths (ed.), *The economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag 1980) 163-196.
- Billiet, J., en L. Huyse, 'Verzorgingsstaat en verzuiling: een dubbelzinnige relatie', in: *Tijdschrift voor Sociologie* 5 (1984) 129-151.
- Bleeckx, F., *La programmation sociale: analyse critique et projection sur l'avenir* (Louvain-la-Neuve 1970).
- Bloch-Lainé, F., *A la recherche d'une économie concertée* (Parijs 1960).
- Bloemen, Erik, 'Ring en Konsens. Das Verhältnis zwischen Arbeitgebern, Arbeitnehmern und Staat als Grundlage für das Tarifvertragswesen der Niederlande', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 42 (2001) 77-94.

- Blom, J.C.H., en J. Talsma (eds.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).
- Blomme, Jan, en Peter Scholliers, 'De economische geschiedenis van België tijdens de nieuwste tijd: onderzoekstrends in de jaren 1980', in: *NEHA-bulletin* 7 (1993) 5-38.
- Bogaard, Adrienne van den, *Configuring the economy. The emergence of a modelling practice in the Netherlands, 1920-1955* (Amsterdam 1998).
- Bottenburg, Maarten van, "Aan den Arbeid!" *In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid, 1945-1995* (Amsterdam 1995).
- Boucké, T en Vandaele K., *Het sociale overleg in België: de loonnorm als fetisj?* (Gent 2003).
- Brande, A. van den, 'Neo-corporatisme en functioneel-integrale macht', *Tijdschrift voor Sociale wetenschappen* 1 (1980) 33-80.
- Brion, R., en J.L. Moreau, *Fabrimetal. 50 jaar in het hart van de industrie* (Tielt 1995).
- Brion, R., e.a., *100 jaar actie voor de onderneming. Verbond van Belgische ondernemingen 1895-1995* (Tielt 1995).
- Bruggeman, Jan, en Aart Camijn, *Ondernemers verbonden. 100 Jaar centrale ondernemingsorganisatie in Nederland* (Wormer 1999).
- Bundervoet, J., *Het doorstromingsprobleem in de hedendaagse vakbeweging: kritische literatuurstudie en verkenningen in de Belgische vakbonden* (Leuven 1973).
- Cassiers, I., *Croissance, crise et régulation en économie ouverte: la Belgique entre les deux guerres* (Brussel 1989).
- Claes, Marie-Thérèse, en Marinel Gerritsen, *Culturele waarden en communicatie in internationaal perspectief* (Naarden 2003).
- Crouch, Colin, *Industrial relations and European state traditions* (Oxford 1993).
- Dambre, W., *De geschiedenis van de ondernemingsraden* (Antwerpen 1985).
- Dauids, C.A., *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op de lange termijn* Inaugurale rede v.u. (Amsterdam 1995).
- Dercksen, Willem, Pim Fortuyn en Teun Jaspers, *Vijfendertig jaar SER-adviezen*, deel 1: 1950-1964 (Deventer 1982).
- Dercksen, W.J., *Industrialisatiepolitiek rondom de jaren vijftig* (Assen/Maastricht 1986).
- Devos, G., en D. Van Damme, *In de ban van Mercurius: twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland, 1802-2002* (Tielt 2002).
- Deschouwer, K., en T. M. Jans, 'De Belgische politieke stabiliteit in vergelijkend perspectief', in: M. Galle en S. Locuffier, *Facetten van honderd jaar politieke, economische en sociale geschiedenis. Herdenking geboorte Achiel Van Acker* (Brussel 2000) 125-155.
- Doorn, J.A.A. van, 'Corporatisme en technocratie: een verwaarloosde polariteit in de Nederlandse politiek', in: *Beleid en Maatschappij* 8 (1981) 134-149.
- Doorn, J.A.A. van, en C.J.M. Schuyt (eds.), *De stagnerende verzorgingsstaat* (Meppel 1978).
- Ebbinghe, Jan-Willem (ed.), *Met raad en daad: visies op de toekomst van de overlegeconomie op nationaal en sectoraal niveau* (Den Haag 2000).
- Eeckhout, Patricia van den, 'The quest for social history in Belgium (1948-1981)', *Archiv für Sozialgeschichte* 40 (2000) 321-336.
- Eeckhout, Patricia van den, en Peter Scholliers, 'Social history in Belgium: old habits and new perspectives', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 147-181.
- Esping-Andersen, Gøsta, *The three worlds of welfare capitalism* (Princeton 1990).
- Fase, W.J.P.M., *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland. Terugblik en perspectief* (Alphen aan den Rijn 1980).
- Fortuyn, Pim, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949* (Groningen 1980).
- Frijhoff, Willem, en Marijke Spies, 1650: *Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
- Gaal, Frans van, *Spanning in de polder. 55 jaar CAO ontwikkeling in de metaal- en elektrotechnische industrie* (Apeldoorn 2001).
- Geluck, J., *Overlegeconomie* (Antwerpen 1968).

- Gerard, E. (ed.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*. 2 delen. (Leuven 1991).
- Gerwen, J.L.J.M van, en M.H.D. van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998).
- Gerwen, J.L.J.M van, en M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000*. 4 delen. (Amsterdam 2000).
- Gerwen, J.L.J.M. van, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappen 1890-1945* (Amsterdam 2000).
- Griffiths, R.T. (ed.), *The economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag 1980).
- Griffiths, R.T., 'The Netherlands Central Planning Bureau', in: R.T. Griffiths (ed.), *The economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag 1980) 135-162.
- Griffiths, R.T., 'Enkele kantekeningen bij de eerste industrialisatienota's van J.R.M. van den Brink', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 110-117.
- Hall, Peter A., en David Soskice (eds.), *Varieties of Capitalism. The institutional foundations of comparative advantage* (Oxford 2001).
- Harmsen, G., en R. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975).
- Hazeu, C., *Nieuwe institutionele economie. Een optiek op organisatie- en sturingsvraagstukken* (Bussum 2000).
- Heertum-Lemmen, A.H. van, en A.C.J.M. Wilthagen, *De doorwerking van de Stichting van de Arbeid* (Den Haag 1996).
- Heide, F.J. ter, *Ordering en verdeling. Besluitvorming over sociaal-economisch beleid in Nederland 1949-1958* (Kampen 1986).
- Helderman, Coen, 'De Hoge Raad van Arbeid, 1919-1940(-1950). Zijn plaats in de lange termijnontwikkeling van de Nederlandse overlegeconomie', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2004 (nog te verschijnen).
- Helmets, H.M., e.a., *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie* (Amsterdam 1975).
- Hemerijck, Anton, *The historical contingencies of Dutch corporatism* (Oxford 1992).
- Hemerijck, Anton, en Jelle Visser, 'Change and immobility: three decades of policy adjustment in the Netherlands and Belgium', in: *West European Politics* 23 (2000) 229-256.
- Hemmerijckx, R., *Van verzet tot koude oorlog. Machtsstrijd om het ABVV* (Brussel 2003).
- Hen, P.E. de, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980).
- Hertogh, Mirjam, 'Geene wet, maar de Heer!' *De confessionele ordening van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel (1870-1975)* (Den Haag 1998).
- Hogg, R.L., *Structural rigidities and policy inertia in inter-war Belgium* (Brussel 1986).
- Huisman, Marjan, *Besluitvorming in vergaderingen. Organisaties, interactie en taalgebruik* (Amsterdam 2000).
- Hulst, N. van, *De effectiviteit van de geleide loonpolitiek in theorie en praktijk* (Groningen 1984).
- Huyse, Luc, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek. Een sociologische studie* (Antwerpen 1970).
- Hyman, R., *Understanding European Trade Unionism* (Londen 2001).
- Josephus Jitta, A.C., 'De Hooge Raad van Arbeid', in: *Het Departement van Arbeid, handel en Nijverheid onder Minister Aalberse 1918-1925* (Alphen aan den Rijn 1926) 237-259.
- Josephus Jitta, A.C., 'De Hooge Raad van Arbeid', in: A.C. Josephus Jitta & E.H. Bisschop Boele, *Sociale wetgeving. Praktische sociologie deel 8* (Groningen 1931).
- Josephus Jitta, A.C., 'De Hoge Raad van Arbeid, 1919-1950', in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 1950, no.7, 194-198.
- Katzenstein, P.J., *Small states in world markets: industrial policy in Europe* (Ithaca 1985).

- Keman, Hans, 'Explaining miracles. Third ways and work and welfare', in: *West European Politics* 26 (2003) 115-135.
- Keulemans, D., 'De institutionalisering van het sociaal-economisch overleg. De wet van 20 september 1948 houdende organisatie van het bedrijfsleven', in: E. Witte, J.C. Burgelman en P. Stouthuysen (eds.), *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de naoorlogse Belgische politiek* (Brussel 1989) 189-223.
- Klamer, Arjo, *Verzuilde dromen. 40 jaar SER* (Amsterdam 1990).
- Knoester, A., *Economische politiek in Nederland* (Leiden/Antwerpen 1989).
- Kuijlaars, Anne-Marie, *Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor Statistiek* (Voorburg/Amsterdam 1999).
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'Collective agreements, unions and welfare in the Netherlands, c. 1910-1960', in: Ad Knotter, Bert Altena en Dirk Damsma (eds.), *Labour, social policy and the welfare state* (Amsterdam 1997) 73-82.
- Lehmbruch, Gerhard, en Philippe Schmitter (eds.), *Patterns of corporatist policy-making* (Beverly Hills 1982).
- Lehmbruch, G., en P. Leisink, 'Dutch and Flemish industrial relations. Theory and practice', in: *European Journal of Industrial Relations* 2 (1996) 69-82.
- Liagre Böhl, H. de, J. Nekkers en L. Slot (eds.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981).
- Linssen, G.C.P., *Werkgeversorganisaties in katholiek patroon. Een schets van ontstaan en uitbouw van de diocesane verenigingen van werkgevers in het zuiden van Nederland 1915-1940* (Tilburg 1978).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1988; eerste druk 1968).
- Luyten, Dirk, 'Ontstaansvoorwaarden voor het corporatisme. Het model van het neo-corporatisme in het licht van de Belgische ervaring uit de jaren dertig', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 52-74.
- Luyten, Dirk, *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het Interbellum in België* (Brussel 1996).
- Luyten, Dirk, *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918* (Brussel 1995).
- Luyten, Dirk, en Guy Vanthemseche, *Het Sociaal Pact van 1944. Oorsprong, betekenis en gevolgen* (Brussel 1995).
- Luyten, Dirk, 'De bedrijfsorganisatiewet: werknemersparticipatie of instrument van syndicale economische democratie', in: M. Stroobant, M. de Samblanx en P. van Geyt (eds.), *Bedrijfsorganisatie aan de vooravond van de 21e eeuw. Ontstaan en evolutie van een experiment van werknemersparticipatie* (Brussel 2000) 27-47.
- Luyten, Dirk, 'De geschiedenis van de Nationale Arbeidsraad', in: M. de Vos (ed.), *50 jaar Nationale Arbeidsraad* (Brugge 2003) 2-27.
- Maas, P.F. (ed.), *Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951), deel A: Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen 1991).
- Meynen, A., 'De economische en sociale politiek sinds de jaren 1950', in: E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België* (Antwerpen 1990) 279-324.
- Mok, A., 'Arbeidsverhoudingen in Nederland en België. Een oefening in differentiële sociologie', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 1:1 (1985) 4-17.
- Molina, O., en M. Rhodes, 'Corporatism. The past, present and future of a concept', in: *Annual Review of Political Sciences* 5 (2002) 305-331.
- Mommen, A., *The Belgian economy in the twentieth century* (Londen 1994).
- Offe, C., 'The attribution of public status to interests groups: observation on the West German case' in: S. Berger (ed.) *Organizing interests in Western Europe. Pluralism, corporatism and the transformation of politics* (Cambridge 1981) 123-158.

- Passenier, J., *Van planning naar scanning. Een halve eeuw Planbureau in Nederland* (Groningen 1994).
- Pasture, Patrick, *Kerk, politiek en sociale actie* (Leuven 1992).
- Pasture, Patrick, 'The April 1944 Social Pact in Belgium and its significance for the postwar welfare state', in: *Journal of Contemporary History* 27:4 (1993) 695-714.
- Pennings, P.J.M., *Verzuiling en ontzuiling. De lokale verschillen* (Kampen 1991).
- Pizzorno, Alessandro, 'Political exchange and collective identity in industrial conflict', in: C.J. Crouch en A. Pizzorno (eds.), *The resurgence of class conflict in Western Europe since 1968*. Vol 2 (Londen 1978) 277-298.
- Quint, A.W., *Twintig jaar Hooge Raad van Arbeid* (Haarlem 1940).
- Rigter, D.P., e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het ministerie van Sociale Zaken* (Den Haag 1995).
- Roebroek, Joop, en Mirjam Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds': twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland (Den Haag 1998).
- Rooy, Piet de, 'Voorbij de verzuiling?', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) 45-57.
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).
- Ruysseveldt, Joris van, *Het belang van overleg. Voorwaarden voor macro-responsieve CAO-onderhandelingen in de marktsector* (Leuven 2000).
- Ruysseveldt, Joris van, en Jelle Visser, 'Weak corporatism going different ways? Industrial relations in the Netherlands and Belgium', in: Joris van Ruysseveldt en Jelle Visser, *Industrial relations in Europe. Traditions and transitions* (Londen 1996) 205-264.
- Salemink, T., 'Medezeggenschap en bedrijfsorganisatie. Debat in de Nederlandse katholieke arbeidersbeweging 1918-1976', in: G.J. Schutte e.a., *Een eeuw medezeggenschap. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam 1997) 56-71.
- Schmitter, Philippe, 'Still the century of corporatism?', in: *The Review of Politics* 36 (1974) 85-131.
- Schmitter, Philippe, en Gerhard Lehmann (eds.), *Trends towards corporatist intermediation* (Beverly Hills 1979).
- Scholten, G.H., *De sociaal-economische raad en de ministeriële verantwoordelijkheid* (Meppel 1968).
- Schrover, Marlou, *Het vette, het zoete en het wederzijds profijt. Arbeidsverhoudingen in de margarine-industrie en in de cacao- en chocolade-industrie in Nederland 1870-1960* (Hilversum 1991).
- Schutte, G.J., e.a., *Een eeuw medezeggenschap. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam 1997).
- Schuyt, Kees, en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
- SER, *Convergentie en overlegeconomie* (Den Haag 1992).
- SER, *Vijfentwintig jaar sociaal-economisch beleid* (Den Haag 1976)
- Slomp, H., en T. van Mierlo, *Arbeidsverhoudingen in België* (Antwerpen/Utrecht 1984).
- Swaan, Abram de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989, vijfde druk 1996).
- Teulings, Coen, en Joop Hartog, *Corporatism or competition? An international comparison of labour market structures and their impact on wage formation* (Cambridge 1998).
- Tomassen, W.G.J.M., *Het R.K. Bedrijfsradenstelsel (1919-1922). De eerste poging tot publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op organische-solidaristische grondslag binnen de moderne industriële samenleving in Nederland* (z.p. 1974).
- Toren, J.P. van den, *Achter gesloten deuren? Cao-overleg in de jaren negentig* (Amsterdam 1996).
- Vandaele, K., 'De ontwikkeling van het sociaal-economische overleg in het Interbellum. De syndicale macht in de exportgerichte sectoren als een verklarende factor', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 33 (2003) 129-176.

- Vanderstraeten, A., 'Du corporatisme au néo-corporatisme', in: *La Revue Nouvelle* 45:11 (1989) 37-45.
- Vanderstraeten, A., 'Neo-corporatisme en het Belgisch sociaal-economisch overlegsysteem', in: *Res Publica* 25 (1986) 671-688.
- Vantheemsche Guy, 'De mislukking van een vernieuwde economische politiek in België vóór de Tweede Wereldoorlog: de o.r.e.c. (Office de Redressement économique) van 1935 tot 1938', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 13 (1982) 339-389.
- Vantheemsche, Guy, 'De Belgische overheid en de kartels tijdens het Interbellum. Situering en analyse van de wetgeving op de verplichte kartelvorming', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 66 (1983) 851-894.
- Vantheemsche, Guy, 'De economische actie van de Belgische staat tijdens de crisis van de jaren 1930', in: *Res Publica* 29 (1987) 127-152.
- Vantheemsche, Guy, *De werkloosheid in België, 1929-1940* (Berchem 1989).
- Vantheemsche, Guy, 'De Belgische patronale groeperingen in een belangrijke mutatieperiode (1944-1946). De reorganisaties in het sectoriële vlak', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 72 (1989) 299-337.
- Vantheemsche, Guy, 'De reorganisatie van het Belgisch patronaat. Van Centraal Nijverheidscomité tot Verbond der Belgische Nijverheid (1946)', in: E. Witte e.a. (eds.), *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de naoorlogse Belgische politiek (1944-1950)* (Brussel 1989) 109-147.
- Vantheemsche, G., 'De geschiedenis van de Belgische werkgeversorganisaties. Ankerpunten en onderzoekshorizonten', in: *NEHA-Bulletin* 9 (1995) 3-20.
- Vantheemsche, Guy, *De paradoxen van de staat. Staat en vrije markt in historisch perspectief (negentiende en twintigste eeuw)* (Brussel 1998).
- Vercauteren, Gregory, en Ivan Wijnens, 'Een Siamese tweeling. De institutionele scheiding tussen het federale "sociale" en het "economische" overleg (1944-1983)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (te verschijnen).
- Vercauteren, Gregory, en Ivan Wijnens, 'A consultative economy in different guises. National socioeconomic consultative institutions in Belgium: Theory and practice (1948-1968)'. Paper gepresenteerd op de European Social Science History Conference, Den Haag, 28 februari 2002.
- Visser, Jelle, en Anton Hemerijck, 'Een Nederlands mirakel'. *Beleidsleren in de verzorgingsstaat* (Amsterdam 1998). (Bewerkte) vertaling van Jelle Visser en Anton Hemerijck, "A Dutch Miracle". *Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands* (Amsterdam 1997).
- Visser, P.E., *Overlegeconomie* (Assen/Maastricht 1989).
- Vree, Wilbert van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994).
- Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vries, Joh. de, *De Nederlandse economie tijdens de 20e eeuw* (Vierde druk; Bussum 1983).
- Waarden, Frans van, 'Regulering en belangenorganisaties van ondernemers', in: F.L. van Holthoon (ed.). *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen 1985) 227-269.
- Waarden, Frans van, *Het geheim van Twente. Fabrikantenverenigingen in de oudste grootindustrie van Nederland 1800-1940* (Amersfoort 1987).
- Wee, Herman van der, *De gebroken welvaartscirkel. De wereldeconomie, 1945-1980* (Tweede druk; Leiden 1983).
- Werkman, P.E., "'Eisch van Christelijk beginsel"? Het CNV en de eerste wet op de Ondernemingsraden (1950)', in: G.J. Schutte e.a., *Een eeuw medezeggenschap. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam 1997) 39-55.

- Werkman, Paul E., en Roelof Enno van der Woude, 'De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden.' *Een plaatsbepaling van de christelijk-sociale beweging en mogelijkheden voor een geschiedschrijving* (Amsterdam 2003).
- Whitley, Richard (ed.), *European business systems. Firms and markets in their national contexts* (Londen 1992).
- Whitley, Richard, *Divergent Capitalisms. The social structuring and change of business systems* (Oxford 1999).
- Wilde, Bart de, *Witte boorden, blauwe kielen. Patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19e en 20e eeuw* (z.p. 1997).
- Wildeboer Schut, J.M., J.C. Vrooman en P.T. de Beer, *De maat van de verzorgingsstaat* (Den Haag 2000).
- Williamson, Peter J., *Corporatism in perspective. An introductory guide to corporatist theory* (Londen 1989).
- Windmuller, John P., *Labor relations in the Netherlands* (New York 1969).
- Windmuller, John P., C. de Galan en A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1970; zevende druk 1990).
- Zanden, Jan Luiten van, 'Geleide loonpolitiek en de internationale concurrentiepositie van Nederland, 1948-1963', *Maandschrift Economie* 52 (1988) 464-477.
- Zanden, Jan Luiten van, en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw. Van een veelzijdige volkshuishouding met een omvangrijk koloniaal bezit naar een 'klein land' binnen Europa* (Utrecht 1989).
- Zanden, Jan Luiten van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).
- Zanden, Jan Luiten van, en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).
- Zanden, Jan Luiten van, 'Loonmatiging en het poldermodel in historisch perspectief', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 18 (2002) 284-290.

Over de auteurs

Doreen Arnoldus (1967) studeerde economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zij promoveerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op *Family, family firm, and strategy. Six Dutch family firms in the food industry 1880-1970* (Amsterdam: Aksant, 2002). Thans doet zij als post-doc onderzoeker aan dezelfde universiteit onderzoek naar de rol van ondernemers in de ontwikkeling van de overlegeconomie (1950-1980). Zij publiceerde over de economische geschiedenis van Holland en over de rol van consultants in Nederlandse banken.

Adres: vU, Afdeling Geschiedenis, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, e-mail: djg.arnoldus@let.vu.nl

Karel Davids (1952) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, waar hij in 1986 promoveerde op *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Thans is hij als hoogleraar economische en sociale geschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij houdt zich in het bijzonder bezig met de

geschiedenis van ondernemerschap, technologie en instituties in de vroeg-moderne tijd en de twintigste eeuw.

Adres: vU, Afdeling Geschiedenis, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, e-mail: ca.davids@let.vu.nl

Gregory Vercauteren (1978) is licentiaat Nieuwste Geschiedenis (Universiteit Gent, 2000). Sinds 2001 is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Departement Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij bereidt er een proefschrift voor over de rol van de overheid in het sociale overleg in België. Voordien heeft hij gepubliceerd over armoede en ouderenzorg in de 19e eeuw en de groei van de overlegeconomie in België.

Adres: Blijde Inkomststraat 21/05, 3000 Leuven, België, e-mail: gregory.vercauteren@arts.kuleuven.ac.be

Ivan Wijnens (1973) studeerde nieuwste geschiedenis aan de KU Leuven. Momenteel is hij als onderzoeker verbonden aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit van Antwerpen waar hij een proefschrift over het economische luik van de Belgische overlegeconomie voorbereidt. Hij publiceerde eerder over functieverhuizingen in de Antwerpse haven en over kenmerken van de overlegeconomie in België.

Adres: Departement Geschiedenis, Bureau D 228, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen, België, e-mail: Ivan.Wijnens@ua.ac.be